

Lowenfeld (1967, s. 474-479) předpokládá vývoj spontánního výtvarného vyjádření v následujících stádiích:

stadium čáranic: dva – čtyři roky, počátky sebevyjádření

neuspořádané čáranice:

- **charakteristika kresebných projevů:** kresba je především funkční motorickou hrou způsobující libost, využívající hlavních svalů, s pohybem začínajícím v rameni. Kresebný nástroj je držen celou rukou. Linie vzniká mávnutím paže. Dítě se během kreslení často dívá mimo.
- **ztvárnění prostoru:** dítě často kreslí mimo plochu papíru a předchozí prvky ignoruje.
- **ztvárnění lidské postavy:** v tomto směru nevykazuje dítě žádné snahy.
- **způsob užití barvy:** užívání barvy nevykazuje žádný kontext. Dominuje funkční hra.

kontrolované čáranice:

- **charakteristika kresebných projevů:** dítě již využívá i pohybu zápěstí. Pohyby opakuje a průběh činnosti sleduje. Kreslené prvky jsou menší. Umí obkreslit kruh.
- **ztvárnění prostoru:** již respektuje vymezenou plochu a kreslí kolem předchozích prvků. Je možné pozorovat zaměření pozornosti na určitou část kresby.
- **ztvárnění lidské postavy:** dítě vytváří kruhy, čáry, smyčky a víry, které lze považovat za prefigurální.

pojmenovávané čáranice:

- **charakteristika kresebných projevů:** kreslené vztahuje ke známým věcem, ale identifikaci prvků během kresby mění. Dítě drží nástroj prsty a ovládá širší škálu čar.
- **ztvárnění prostoru:** kresbu umisťuje cíleně a předchozí prvky využívá. Dítě zohledňuje prázdné místo.
- **ztvárnění lidské postavy:** čáranice může být dítětem označena jako určitá osoba. Průběh kresebné akce často označuje za skákání, běh apod.
- **způsob užití barvy:** barva je užívána k odlišení čáranic s odlišnými významy.

Podrobněji je toto období popsáno již v kapitole 2.1. Zde je možné doplnit významné charakteristiky svědčící ve prospěch pojetí spontánního výtvarného vyjádření jako vysoce funkčního nástroje kognitivně-emocionálního vývoje. Výtvarný projev se stává významným pojítkem mezi intrapsychickými strukturami a vnější skutečností. V souvislosti

s mechanismem kognitivního vývoje lze výtvarné vyjádření od této chvíle považovat za „prodloužení“ působnosti procesů asimilace a akomodace na bázi symbolických schémat a dále jako prostředí pro kategorizaci nastupujících schémat operačních – znakových. Ve vztahu k afektivním složkám se podstatné jeví vlastní vyčlenění externího objektu, jako základu pro postup vývoje identity „Já“ ve vztahu k prostředí a ostatním. Tuto skutečnost je velmi pravděpodobně možné spojovat s poslední fází vývoje čáranic, kdy dítě má tendence vyčlenit nejen uzavřený objekt, ale i prázdné místo; tedy symbolizovaný posun od „Já“ - „ne-Já“ k „Já“ - „oni“ - „prostředí“. Schopnost uvědomit si význam prázdného prostoru ve své podstatě zohledňuje prostor samotný a je významná i pro rozvoj kognitivních funkcí.

Preschematické stadium: čtyři – sedm let, první zobrazovací pokusy

- **charakteristika kresebných projevů:** obrysy věcí jsou geometrické a ztrácejí svůj význam, jsou-li z celku vyjmuty, jejich rozmístování je řízeno subjektivně a nejsou ve vzájemných vztazích. Zdá se, že jsou katalogizovány a výtvarný projev se stává komunikací s „JÁ“. Ve čtyřech letech umí dítě obkreslit čtverec ,v pěti trojúhelník.
- **ztvárnění prostoru:** objekty jako by se vznášely podél obvodu papíru, který je často během kreslení otáčen. Rozměry objektů jsou ve vzájemném poměru, ale spíše neuspořádané, než aby vyvábely prostor v souladu s percipovanou skutečností. Zdá se, že prostor dítě obklopuje.
- **ztvárnění lidské postavy:** z čmáranic začíná vyrůstat **symbol hlavonožce**. Symboly jsou i nadále flexibilní a neustále se mění. Postavy se obvykle dívají na pozorovatele. Ostatní části těla jsou do kresby postupně zahrnuty v pořadí: ruce – nejprve přímo z hlavy, tělo prsty rukou a nohou. Pokřivení či vynechání částí těla lze očekávat. Dítě zahrne do kresby vlasy oblečení a ostatní detaily koncem tohoto období.
- **způsob užití barvy:** bez vztahu k faktické skutečnosti či přirozeným podmínkám. Práce s barvou je zcela podřízena emotivní výběrovosti.

Mezi čtvrtým a sedmým rokem života rapidně narůstá slovní zásoba dítěte, rozšiřuje se tedy škála zvnitřněných kolektivních znaků, které jsou tříděny a opakovaným užíváním získávají svůj obsah. Propojením s činnostními schématy vzniká kategorie pojem. Tento stav myšlenkových operací se projeví i ve výtvarných aktivitách. Tím, že dítě objekty kreslením vyjmenovává – katalogizuje, dochází ke skutečnému třídění a prohlubování jejich obsahu pro

potřeby myšlenkových operací. Výtvarné vyjádření odráží úroveň myšlenkových operací, které jsou v tomto stadiu charakteristické svou egocentrickou a fenomenologickou povahou, což se projeví například absencí vztahů mezi objekty umístovanými podél obvodu papíru. Když kolem sedmého roku dítě zahrne do tělesného schématu kreslených postav všechny hlavní části, lze předpokládat, že si poprvé na racionální úrovni uvědomí jejich faktickou přítomnost a funkci. Absence prostorových vztahů a současný nárůst povědomí tělesného schématu dále odráží afektivní složky, jejichž vývoj je v tomto období charakteristický intenzivní opakovanou a zpřesňující se diferenciací a integrací vlastního „Já“ ve vztahu k prostředí (dle Eriksona je bojem o autonomii a iniciativu).

Schematické období: sedm – devět let, dosažení formálního konceptu

- **charakteristika kresebných projevů:** probíhá rozvoj formálního konceptu (ve smyslu pojetí tvaru), který je neustále opakován. Schéma je změněno pouze, jedná-li se o významný moment. Kresba reprezentuje myšlenkový koncept nikoli vnímané, přičemž odráží aktivní znalost prostředí dítěte.
- **ztvárnění prostoru:** objekty jsou stavěny na dolní hranu papíru tzv. „čáru země“, proti nim se často objevuje „čára nebe“ prostor mezi nimi zůstává nevyplněn a představuje vzduch. Objekty se nepřekrývají, nebo jen v malé míře. Hloubka je v pozdější fázi ztvárněna v podobě **pásové perspektivy** nebo **sklápěním do půdorysu**. Celkově je prostor ztvárněn subjektivně:
  - a. v prostoru se objevuje táž postava ve více dějových fázích.
  - b. do objektů charakterizovaných vnitřním prostorem je, i přes rozpor s realitou, vidět – tzv. „rentgenové obrázky“.
  - c. splývání prostoru a času.
- **ztvárnění lidské postavy:** formální koncept je patrný i v případě ztvárnění postav. Tělo je obvykle geometrizováno. Končetiny jsou zpravidla správně umístěny a jejich zpracování odkazuje ke stupni rozvoje. Přehánění, opomíjení a změny ve schématu odkazují k efektivnosti zkušeností, přičemž proporcionalita je nadále závislá na emotivní výběrovosti.
- **způsob užití barvy:** objevuje se vazba barva – objekt -skutečnost, která však drží schéma neustálým opakováním. Opuštění tohoto schématu odkazuje k emocionální zkušenosti.

Způsob práce s objekty a prostorem odráží povahu **názorného myšlení**. Je možné konstatovat narůstající povědomí prostoru a orientace, které se však neustále prolíná se zkušenostním a činnostním schématem. Ztvárnění prostoru tedy odráží spíše zkušenost a

funkci objektů. Utvářející pojmovou strukturu je možné spojovat s oblibou zobrazovacích „schémat-typů“, která respektují spíše druh a rod, nežli individualitu. Tyto kategorie nutně vznikají v intrapsychických strukturách v souvislosti s kategorizací pojmů. Dynamika „Já“ přechází k testování autonomie, které směřuje k potvrzení vlastních kompetencí v následujícím období.

Gang age / období party: devět – dvanáct let, kresebný realismus

- **charakteristika kresebných projevů:** z činnosti je patrné větší uvědomění si vlastní kresby, širší představy o detailu a atmosféře zobrazovaného, avšak bez pochopení tónů a stínů. Události jsou spíše charakterizovány než naturalisticky vykresleny.
- **ztvárnění prostoru:** mizí postavení na dolní hraně papíru a plocha je více využívána. Začínají se objevovat vnitřní vztahy mezi objekty. Obloha se dostává až k horizontu. Je patrná snaha vyjádřit hloubku pomocí překrývání či velikosti objektů.
- **ztvárnění lidské postavy:** postupně ustupuje rigidní schéma, vynechávání, pokřivení a přehánění tělesných proporcí, objevuje se užití profilu. Části těla si ponechávají svůj význam i po ztrátě kontextu k celku. Větší povědomí o detailu. Figury jsou strnulejší.
- **způsob užití barvy:** pozvolna je opouštěno schematizované užívání barvy. Větší důraz je kladen na subjektivní zkušenost a afektivní kritéria.

V intencích **konkrétních operací** dochází k diferenciaci na úrovni jednotky. Jinými slovy intrapsychická pojmová struktura již umožňuje postihnout všechny známé, třeba i protichůdné aspekty téhož jevu. Významnější se ve vztahu ke způsobu ztvárnění prostoru stávají dynamické složky osobnosti. Burt v tomto období předpokládal **potlačení** výtvarných aktivit. Významné je, že z hlediska klasické psychoanalytické teorie vrcholí v tomto věku období **latence**. (dle Eriksona pak dochází k přechodu od uchopení vlastních kompetencí k procesu vytvoření vlastní identity „Já“). Proto je možné usuzovat směrem k narůstající kognitivní kompetenci, která má tendenci korigovat, či potlačovat afektivní složky, které mohou být subjektem prožívány jako „dětské“ nebo omezující kognitivní kompetence. Takto lze ve stručnosti objasnit jeden z možných zdrojů „výtvarného vyhasínání“. Významným důkazem intenzivního prožívání „Já“ ve vztahu k prostředí je nástup ztvárnění postav z **profilu**, který je více „konfrontační“ nežli dosavadní ztvárnění. Interakční charakteristiky je možné sledovat ve zobrazování prostoru pomocí překrývání objektů. Tyto

charakteristiky se dále upřesňují v následujícím stádiu. Nastupuje-li utlumení výtvarné aktivity již v tomto věku, je třeba hledat důvod v dynamické vazbě „Já“ – prostředí. V jistém smyslu by mohlo být považováno za obranný mechanismus.

Pseudo – naturalistické stadium: dvanáct – čtrnáct let, věk zdůvodňování

- **charakteristika kresebných projevů:** na významu získává povědomí o svých nedostatcích v kresbě, často konec spontánních výtvarných projevů. Kresby jsou často doprovázeny těšnopisnými notacemi. V kontrastu k těmto skutečnostem se objevuje širší užívání detailu; vrásky, záhyby apod. Dochází k projekci osobních významů.
- **ztvárnění prostoru:** z kresby je patrné širší povědomí o prostorových vztazích, ale pouze důležité předměty jsou detailně prokresleny. Celkově se způsob ztvárnění prostoru liší podle typu:
  - a. **vizuální typy:** je přítomna snaha o iluzi hloubky pomocí perspektivy, dítě kreslí, jako by události přihlíželo.
  - b. **haptické typy:** prostor je determinován zcela subjektivně, dítě kreslí jako účastník události.
- **ztvárnění lidské postavy:** tělesné proporce se blíží skutečnosti, je patrné větší uvědomování si kloubů a pohybů těla. Mimika obličeje reflektuje význam výrazu. Osoba může být ztvárněna i necelou figurou. Kladen důraz na rozlišení pohlaví.
- **způsob užití barvy:** vizuální typy užívají barvu zpravidla v souladu s přirozenými zákonitostmi – ve vztahu k vzdálenosti, dopadu světla atd., haptické typy reagují při práci s barvou spíše v kontextu afektivity.

Dochází k přechodu od konkrétních k formálním myšlenkovým operacím, tedy od „světa konkrétního“ do „světa možného“. Kognitivní i afektivní charakteristiky jsou výslednicí dosavadního průběhu. Individuální tendence k uchopení vnější skutečnosti jsou patrné především v rámci vyčleňujících se zobrazovacích typů. Lowenfeld (1967) uvádí, že čistě vyhraněné vizuální či haptické typy jsou poměrně ojedinělé. Obvykle dochází v různé míře ke kombinaci obou. Vzhledem ke sporu o tendenci k „realistickému“ ztvárnění vnější skutečnosti je nutné konstatovat, že zobrazení prostoru není nutně vázáno na matematický model perspektivy. Jinými slovy: *„prostor sám, jak Lowenfeld ukazuje řadou skvělých rozborů určitých dětských kreseb, může být afektivní“* (Read, 1967, s.156)

Umění adolescentů: čtrnáct – sedmnáct let, věk rozhodování

- **charakteristika kresebných projevů:** kresba se bez dalšího vedení podobá produkci dvanáctiletých. Velký význam hraje uvědomění si vlastních schopností. Snaha o kontrolu celého vyjádření. Možnost práce se všemi výtvarnými materiály. Haptické typy pracují v rámci subjektivní interpretace, vizuální hledají uspokojení v detailech, světle a stínu, iluzi prostoru.
- **ztvárnění prostoru:** možnost osvojení si perspektivních zákonitostí a atmosféry v případě vizuálních typů. Pozornost haptických typů je zaměřena na „nenaturalistické“ tvarování, zachycení pocitu a nálady a redukci či zkreslení prostoru pro dodání důrazu.
- **ztvárnění lidské postavy:** v některých případech je patrná snaha o zachycení reálných proporcí, pohybu, a detailů. Imaginativní užívání figur.
- **Způsob užití barvy:** dále se zpřesňuje a diferencuje užití ve vztahu k vizuálnímu a haptickému typu.

V období adolescence dochází především k dalšímu zpřesnění individuálních zobrazovacích tendencí. Lowenfeld (1967, s. 478-479) uvádí, že bez dalšího vedení se spontánní výtvarné vyjádření značně omezuje nebo zcela končí jeho další rozvoj po čtrnáctém roce. Opět se tedy objevuje Burtem formulovaný fenomén „fyziologického vyhasínání“ výtvarného projevu. Tento vývojový moment je některými autory označován jako období výtvarné krize (srov. Kyzour, 69/70). Dynamická východiska této krize byla již představena. Takové vysvětlení by ovšem odporovalo „fyziologické“ povaze tohoto fenoménu. Z pohledu interakčních teorií je možné spojovat ukončení zájmu o spontánní výtvarné vyjádření s naplněním jeho účelu. Lépe řečeno, je-li výtvarné vyjádření včleněno jako vývojový stupeň a nástroj sémiotické funkce, pak přechodem k formálním operacím pozbývá svého původního významu. Intrapsychické kognitivní struktury jsou již založeny na plně integrovaných symbolických a znakových složkách a k dalšímu rozvoji jsou sami o sobě dostačující. Vzhledem ke skutečnosti, jak těsně jsou kognitivní a afektivní složky semknuty v rámci výtvarného výrazu, je nutné předpokládat, že je fenomén „vyhasínání“ komplikovanější povahy. Jeho konkrétní význam je nutné posuzovat zcela v souladu individualizovaným uzpůsobením duševního vývoje.